

Тетяна МОІСЕЄВА,
учитель
 Шульської ЗОШ І–ІІ ст.;
 Надія ЛИСЕНКО,
методист
 Первомайського РМК,
 Харківська обл.

МОВЛЕННЕВО-КОМУНІКАТИВНИЙ РОЗВИТОК ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ СЛОВЕСНОСТІ

Шкільна мовна освіта покликана формувати особистість високої мовленнєвої компетентності, здатної до активного спілкування в усіх сферах сучасного життя. Завдання вчителя-словесника в цьому аспекті – виробляти в учнів уміння й навички комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях, розвивати всі види мовленнєвої діяльності, акцентуючи увагу, зокрема, на аудіюванні й говорінні, оскільки їм на уроках приділяється менше уваги, ніж читанню і письму.

Потреба мовленнєво-комунікативного розвитку школярів усвідомлюється в методиці навчання української мови з часу її виникнення, проте реалізується дещо односторонньо, в основному через вироблення писемного монологічного мовлення. Значний крок у справі формування мовленнєво компетентної особистості зроблено в чинній шкільній програмі з рідної мови (2005), де особливого значення надається аудіюванню прочитаного тексту, діалогічному та монологічному мовленню. Проте ці вимоги, на нашу думку, не забезпечені повною мірою методично, бо в підручниках бракує теоретичного матеріалу.

Тому конче потрібно шукати оптимальних шляхів формування мовної особистості, спираючись на відповідні теоретичні психолого-педагогічні та лінгводидактичні наукові засади, що сприяли б ефективному навчанню грамотного українського мовлення учнів загальноосвітніх шкіл, які б у самостійне життя вступали мовленнєво підготовленими до розв'язання особистих і громадських проблем, дотримуючись мовленнєвого такту, толерантності, культури спілкування, ввічливості, інших якостей нової системи взаємних стосунків і успішної співпраці сучасної ділової людини.

Умови, за яких процес вироблення комунікативних умінь і навичок може стати бажаним

Процес вироблення комунікативних умінь і навичок учнів 5–9-х класів може стати ефективним та бажаним, якщо:

а) засвоєння знань про лінгвістичні та комунікативні особливості монологічного й діалогічного мовлення відбувається систематично, послідовно;

б) застосовується система навчально-тренувальних вправ, на основі яких формується мовленнєвий етикет та культура спілкування;

в) здійснюється безперервний зв'язок між уроками вивчення мовних тем, розвитком зв'язного мовлення, факультативними заняттями і позакласними заходами;

г) практикуються різноманітні комунікативні вправи на активне і свідоме закріплення вивченого матеріалу;

г) правильно визначаються принципи, методи і прийоми навчання, спрямовані на формування комунікативної компетентності.

Систематичність та послідовність у роботі з розвитку комунікативних умінь

Тільки систематична робота на уроках, яка веде дітей від легкого до важчого, від простого до складнішого, може дати бажані результати. Послідовність у справі розвитку комунікативних умінь означає, що кожне нове завдання, яке вчитель дає на уроці, спирається на попереднє. З допомогою вчителя учні мають усвідомити, в чому подібність і відмінність усної й писемної мови. Вони повинні знати, зокрема, що усна мова завжди розрахована на слухове сприйняття і має свого співбесідника. Усна, особливо розмовна мова, менш повна. Часто вона доповнюється мімікою, жестами. А писемна мова і змістом, і конструкцією речень має бути повнішою, докладнішою. Тут порядок слів у реченні має більше значення, ніж у мові усній. Розвиток усної мови великою мірою сприяє розвитку писемної, тому доцільно практикувати відповідні вправи.

Форми і методи роботи можуть бути такі:

- відтворення змісту прослуханого або прочитаного тексту за питаннями, щоб потім переказати його в цілому;
- переказ прочитаного з використанням ілюстрацій до тексту, що наочно вказують послідовність змісту;
- придумування ілюстрацій до опрацьованого тексту з наступним переказуванням його;
- переказ за поданим планом;
- розповіді учнів про побачене, пережите.

Словникова робота

У формуванні комунікативної компетентності учнів багато важить словникова робота. Без повсякчасного використання різноманітних словників годі досконало оволодіти мовою.

Доцільно провадити системну роботу над уточненням і збагаченням лексики учнів, бо, маючи обмежений запас слів, часто не розуміючи змісту того чи іншого поняття, вони вживають їх у неточному або в невластивому їм значенні. Крім того, не можна забувати про пасивний словниковий запас своїх вихованців і за допомогою відповідних вправ активізувати його.

Не менш важливо дбати про чистоту мови. Треба, щоб діти не надуживали діалектизмами, не засмічували власне мовлення суржи́ком. Цьому допоможе запровадження мовного режиму в школі,

пильне спостереження вчителя за мовою кожного учня, виправлення мовленнєвих хиб.

Готуючись до уроків, слід виокремлювати ті слова, на яких є потреба загострити увагу учнів, продукувати вправи, у процесі виконання яких буде пояснено зміст і значеннєві відтінки слів, а також діти вчитимуться вживати ці слова у зв'язному мовленні.

У словниковій роботі є свої труднощі. Часто дитина не розуміє слова тому, що позначуваний ним предмет вона знає під іншою назвою. У такому разі слід замінити невідому учням назву на відому. Наприклад: *лелека – черногуз, гас – керосин* та ін. Паралельно треба на конкретних прикладах розкривати поняття багатозначності слів, синонімії та антонімії.

Функційний підхід до вивчення речення

Одне з важливих завдань мовника – навчити школярів правильно будувати речення різних типів. Виконуючи вправи, які добирає вчитель, вони конструюють речення, різні за інтонацією (розповідні, спонукальні, питальні), за емоційним забарвленням (окличні, неокличні), а потім озвучують їх. Одночасно набувають умінь складати непоширені й поширені речення, перетворювати поширені на непоширені і навпаки. Ефективними є такі форми роботи:

◆ З поданих слів скласти речення, поставити їх у потрібній формі.

Катерина, ні, слухала, ні, батька, неньки, не.

◆ Побудувати непоширені речення, логічно поєднавши слова першого і другого рядка.

Сонце, соловейко, жито, машина.

Колоситься, сховалось, співає, мчить.

◆ Поширити речення другорядними членами.

Тече вода. Віє вітер. Верба похилилась.

◆ Зредагувати речення.

Микола прокинувся рано вранці, відкрив очі й усміхнувся сонцю. Діти з задоволенням включилися у гру, наввипередки підбирали слова для кросворда.

◆ Закінчити речення.

На лузі зеленіє висока...

Весело проводять діти зимові...

◆ виправити деформований текст, розкривши дужки й поставивши слова в потрібній формі.

Синім холодним блиском (одсвічувати) пагорб. Над чорною землею (вставати) білі-білі хмари. Вони (облягати) по обрїю високе зеленкувате небо.

Текст у системі розвитку мовлення

Розвиткові комунікативних умінь і навичок сприяє робота з текстом, зокрема проведення усних та письмових переказів. Цей вид діяльності має велике виховне й освітнє значення. Для переказу слід добирати тексти з нескладним сюжетом, природознавчого, історичного, героїчного змісту, актуальні з погляду сьогодення. Щоб переказати прослухане докладно, послідовно, правильно, учень має запам'ятати зміст, зрозуміти основну думку твору. До цього учнів треба готувати, навчати їх вникати у зміст того, що вони читають чи слухають, простежувати логіку та розвиток викладу. Підготовча робота

буде результативною, коли їй передуватиме мовний та стилістичний аналіз тексту, коли учні засвоять потрібні слова й вирази. В міру того, як діти набуватимуть навички, потрібні на цьому етапі, підготовку можна поступово скорочувати й надавати їм щоразу більшої самостійності.

Нині у шкільній практиці є два основних види переказу: навчальний і контрольний. Основним є перший, і його треба застосовувати широко, а контрольний проводити раз на семестр (у 5–9-х класах).

Не менш важливо навчати школярів складати міні-твори розповідного та описового характеру, твори-роздуми, які сприяють розвиткові їхнього мислення, мовлення, творчої думки.

Перед будь-якою творчою роботою доцільно провести бесіду. Разом з учителем учні обговорять тему, складуть план, доберуть мовний матеріал. Діти зможуть цікаво розповісти лише про те, що вони добре знають.

Активізує творчу думку учнів такий вид роботи, як твір за поданим початком із завданням використати власні спостереження над природними явищами, суспільними подіями, зокрема й тими, про які знають із розповідей старших, дати їм оцінку. Наприклад:

Теплий ясний літній день. Учні з учителем на екскурсії вивчають рідний край. Вони зупинились на високому березі річки...

Далі діти пишуть самостійно, добирають потрібні слова й вирази, послідовно викладають зібраний матеріал.

На уроках літератури доцільно практикувати складання усного твору-характеристики літературного персонажа за поданим планом, основою для якого мають стати дитячі переживання та враження від прочитаного.

Важливе місце у формуванні комунікативної компетентності займають твори за картиною. Навіть найбільш мовчазні діти, розглядаючи художнє полотно, починають міркувати і висловлюватися. Зорові образи збуджують уяву, емоції, зрджують потребу в художньому осягненні дійсності. Прилучення до мистецтва формує художній смак учнів, спонукає розширювати виражальні засоби власного мовлення, досягати образності вислову.

При цьому вчителеві належить уважно добирати живописні твори для опису, ретельно визначати методи і прийоми роботи на кожному етапі уроку, складниками якої мають бути:

- попередня бесіда, що має підготувати учнів до визначення теми картини;
- розгляд художнього полотна;
- аналіз картини;
- колективне складання плану до майбутнього твору, запис його на дошці;
- використання літературно-художнього матеріалу, що певною мірою відображає зміст картини;
- словникова робота;
- написання твору.

Одним із життєво значущих видів учнівських висловлювань є замітка в газету з пропозиціями, висновками. Цей жанр передбачає чітку мету спілкування – поділитися своїми враженнями, міркуваннями, досвідом – і має конкретного адресата мовлення. На уроці слід ознайомити учнів із жанровими особливостями замітки, зокрема таких її різновидів, як інформаційна та дискусійна, докладно спинитися на суті та змісті пропозицій і висновків. Далі учні можуть виконувати самостійну роботу – складати замітки на актуальну тему.

З метою формування комунікативної компетентності – запоруки виховання соціально активної особистості – у шкільній програмі відводиться чимало часу на аудіювання, читання мовчки та вголос. У цих видах діяльності учні мають вправлятися на спеціально підібраних текстах, які сприяють розвитку мовленнєвих умінь і навичок. При цьому треба враховувати не тільки вікові особливості дітей, а й їхні здібності. Тексти з таких галузей, як історія, біологія, географія, дають можливість учням глибше ознайомитися з термінологією різних наук. На їхній основі можна будувати й розігрувати навчальні ситуації з використанням типових форм спілкування – усного діалогу, усного та письмового монологу. Усе це працює на розширення лексичного запасу школярів, глибше пізнання ними рідної мови.

Система навчання діалогічного мовлення

Істотною педагогічною проблемою нині є не стільки вдосконалення методики, скільки вироблення цілісної системи навчання усного діалогічного мовлення учнів 5–9-х класів як основи спілкування й показника рівня загальної культури, освіченості, інтелігентності та діловитості людини. Вважаємо, це має бути спеціально розроблена, науково обґрунтована система, яка враховує особливості навчання діалогічного мовлення учнів, можливості програм та підручників, підготовку самих учителів, головні завдання навчання, зафіксовані Державним стандартом української мови, зокрема формування духовного світогляду школярів, оволодіння культурою мовленнєвого спілкування, передусім українським мовленнєвим етикетом, розвиток умінь і навичок продукування висловлювання, умінь орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування.

Актуальність проблеми навчання усного діалогічного мовлення потребує такої організації процесу засвоєння знань, яка забезпечувала б розвиток пізнавальної діяльності учнів і водночас створювала сприятливі умови для вдосконалення мовленнєвих навичок провадити діалог, уміння бути повноправним учасником діалогічного спілкування.

Діалог, що визначається як розмова двох або більше осіб, – це і процес мовленнєвої діяльності (діалогічного мовлення), і його результат (діалогічний текст).

Розвиток діалогу, його зовнішній і внутрішній рух реалізуються в репліках. Розрізняють репліку-стимул, репліку-реакцію і реакційно-стимулюючу репліку, взаємозв'язком яких і досягається єдність

мовленнєвого потоку, перебіг розмови. Перша з них виражає запитання, повідомлення, пропозицію, поздоровлення, переконання, впевненість, невпевненість, прохання, побажання тощо і спонукає співрозмовника до реагування. Друга виражає згоду, незгоду, уточнення почутого тощо. Третя реагує на стимулюючу репліку й одночасно стимулює до продовження розмови.

Діалогічне спілкування – явище ситуативне, тому цілком зрозуміти його можна тільки в контексті тієї ситуації, в якій створюється мовленнєвий акт. Навчальні мовленнєві ситуації ставлять учня в умови, ідентичні природним, дають змогу активізувати розмовні формули, відповідну лексику, граматичні структури, не фіксуючи уваги на них, збуджують уяву учнів, спонукають їх правильно оформляти свою думку. Змінюючи ті чи інші моменти ситуації, можна керувати висловлюваннями учнів і спрямовувати їх у потрібне мовно-мовленнєве річище.

Важливою особливістю усного діалогічного мовлення є фразеологічність. Переважна більшість усталених зворотів має оцінне значення – виражає позитивну або негативну характеристику особи чи предмета під час спілкування. Фразеологізми, як і слова, служать будівельним матеріалом для реплік, вони характеризуються образністю, опуклістю, незамкненістю структури. Тож удало вжитий фразеологічний зворот поживає діалогічне мовлення, робить його емоційним.

Учні мають усвідомити, що в усному діалогічному мовленні чільне місце займає еліптичність (окремі члени репліки випускаються). Невід'ємними компонентами й носіями еліптичності діалогу є короткі клішовані форми діалогічних реплік. Клішованість істотно підвищує точність, виразність, стійкість і ситуативну заданість діалогічного мовлення.

Немаловажно на практиці учням переконатися, що однією з характерних ознак діалогічного мовлення є повторення слів і їхніх сполучень, які будуються в діалогах за правилами розмовно-побутового мовлення. Вони мають також навчитися враховувати стилістичну диференціацію мовлення, яка передбачає окремий підхід до стилю кожного висловлювання, що відповідає певній ситуації спілкування. Крім того, учні повинні усвідомити важливість у діалогічному мовленні додержання мовленнєвого етикету, коректного використання невербальних засобів – виразу обличчя, погляду, жестів, міміки.

У процесі навчання усного діалогічного мовлення на уроках словесності доцільно використовувати різні форми й методи роботи. Вибір їх визначається методичними етапами уроків, такими, як презентація мовного матеріалу та засобів оперування ним; пояснення вчителя; самостійна пошукова діяльність учнів; виконання тренувальних вправ; практичне застосування засвоєного матеріалу у процесі діалогічного мовлення.

Найприйнятніші форми і методи навчання усного діалогічного мовлення:

- бесіда (евристична, підготовча, повідомлювальна, узагальнювальна, повторювальна);
- розповідь (пояснення);
- спостереження;
- реконструювання;
- конструювання;
- продукування, так званий комунікативний метод, діалогування, диспут, дискусія.

Кожний метод реалізується відповідними прийомами навчання, скажімо, метод діалогування передбачає опрацювання окремих граматичних форм, добір формул мовленнєвого етикету, правил поведінки, вибір інтонації, побудову діалогічних реплік, діалогічних єдностей тощо.

Для формування діалогічних мовленнєвих умінь і навичок важливо пропонувати дітям систему комунікативних вправ: мовно-мовленнєвих, умовно-мовленнєвих і власне-мовленнєвих. Перші з них спрямовані на засвоєння мовного матеріалу, який є будівельним для продукування діалогічних реплік за зразком (конструювання реплік, орієнтуючись на поданий приклад, заміна однієї конструкції на іншу за аналогією), за інструкцією (складання реплік із дібраними синонімами, антонімами, метафорами для образного оформлення змісту, добір фразеологізмів, прислів'їв, прийнятних звертань до співрозмовника), за завданням типу: побудувати репліку-відповідь на вимогу вчителя «погодьтеся...», «перепитайте...», «уточніть...», «дізнайтеся...».

Умовно-мовленнєві вправи скеровують учнів на побудову переважно діалогічних єдностей, що виражають запит інформації, уточнення, захоплення, радість тощо. Вони містять завдання на кшталт «Відреагуйте на...», «Дайте відповідь...», «Попросіть вибачення...» та ін.

Власне мовленнєві вправи передбачають побудову діалогічних текстів за певними одиничними або

парними допоміжними опорами, якими можуть бути початкові діалогічні єдності або діалогічні репліки, тема діалогу, кінофільми, художня література тощо.

Удосконаленню діалогічного мовлення слугує і позакласна робота, мета якої – удосконалення потрібних навичок для всебічного розвитку мовленнєвої культури особистості. Цьому сприятимуть культурно-масові форми позакласної роботи – засідання в гуртках, тематичні вечори, диспути, дискусії, вікторини та ін.

Отже, методичний спектр словесника надзвичайно широкий, спроможний оптимально забезпечити вироблення комунікативних компетенцій школярів, а також створити належні умови для саморозвитку, самовдосконалення і самореалізації особистості.

Формуючи компетентну особистість, передусім потрібно:

- закласти міцний фундамент – збагатити знаннями;
- дати обсяжний словниковий запас;
- навчити вільно висловлювати думки;
- виробити вміння аналізувати, синтезувати, класифікувати події й оцінювати їх, мати на все власну думку;
- навчити орієнтуватися у великому потоці інформації, вибирати з нього основне.

Працюючи над формуванням комунікативної компетентності учнів, над удосконаленням їхньої грамотності, треба пам'ятати, що одна вчасно не виправлена помилка тягне за собою десятки нових. Тому все – і твір, і конспект, і найменшу нотатку – слід завжди писати грамотно, уважно стежачи за кожною буквою, за кожним знаком, за правильністю думки, за вимовою.

Учитель – головна рушійна сила в забезпеченні процесу формування самоосвітньої компетентності учнів. Від нього передусім залежать результати, яких досягнуть учні.

Використана література

1. Державний стандарт базової і повної середньої освіти школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mon.gov.ua/education/average/drzh_stand.doc
2. А л е к с ю к А. Загальні методи навчання в школі / А.Алексюк. – К., 1991.
3. Б е л я є в О. Сучасний урок української мови / О.Беляєв. – К., 1989.
4. Компетентнісний підхід в освіті: Проблеми, досвід, перспективи. – Х., 2005.
5. Д о н ч е н к о Т. Уроки мають стати уроками словесності / Т.Донченко // Дивослово. – 1995. – № 4.
6. Є р м а к о в І. Педагогіка життєтворчості: орієнтири для ХХІ століття. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільстві / І.Єрмаков // Науково-методичний збірник. – К., 2000.
7. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти; вивчення, викладання, оцінювання. – К. : Ленвіт, 2003.
8. К л е п к о С. Компетентність стандарту: компетентність культури. Про концептуальні підходи до освітніх стандартів / С.Клепко // Управління освітою. – 2003. – Серп.
9. М е л ь н и ч а й к о В. Удосконалення змісту і методів навчання української мови / В.Мельничайко та ін. – К., 1990.
10. Р о д и г і н а І. Компетентнісно-орієнтований підхід до навчання / І.Родигіна. – Х. : Основа, 2005.
11. Х у т о р с к о й А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А.Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2.